

דפנה גולן-עגנון (עורכת) אי־שוויון בחינוך
הוצאת בבל, 2004, 240 עמודים.

אורית איכילוב*

ספר זה הוא אסופה של אחד־עשר מאמרים המכונסים תחת שלושה שערים. עורכת הקובץ מתארת את האסופה כ"חלק מתהליך חשיבה שלקחו בו חלק עשרות אנשים: מורות, מנהלות, אנשי חינוך ממשד החינוך ומהאקדמיה". טיבו של תהליך חשיבה זה אינו מוסבר, אך כותרי השערים מלמדים כי הספר אמור לדון באי־שוויון בהקצאת משאבים; להביא "קולות אחרים" על דרכי החינוך; ולהצביע על "קולות שונים, זהויות שונות, ורבי־תרבותיות" בתוכני החינוך. העורכת פורשת אפוא יריעה רחבה המעוררת ציפיות לתובנות חדשות ולמצאים חדשים. אולם, מי שיחפש חידושים בספר זה עלול להתאכזב: הנתונים ידועים היטב והטיעונים המעוגנים בעיקר בגישות סוציולוגיות רדיקליות ובפמיניזם מוכרים אף הם. זהותם של המחברים מלמדת כי הייחוד של רבים מהם, ובהם של העורכת עצמה, הוא בהיותם אנשי שדה העדים לאי־שוויון בשטח, ומתמודדים בפועל עם תוצאותיו החינוכיות והחברתיות. אחדים מהכותבים אף חוו אפליה וקיפוח באופן אישי. ממד זה של עדות מהשטח וחוויות אישיות אכן עולה בהקדמה לספר ובאחדים מהמאמרים. התוצאה היא שהספר מחזיק אוסף מאמרים השונים זה מזה גם בהיקפם וברמתם והם נושאים אופי תיאורי יותר מאשר ניתוחי, ומבטאים הרבה "אכפתיות" ורצון עז לגרום לכך שהמדינה תעניק לכל ילדה וילד חינוך איכותי על בסיס שוויוני.

השער הראשון מחזיק ארבעה מאמרים. ד"ר שלמה סבירסקי, מפורצי הדרך בחקר אי־שוויון בחינוך, מתמצת במאמרו את תפיסתו, שאותה ניסח בהרחבה בספריו השונים, בדבר הקשר בין פערים בחינוך לבין תמורות במדיניות הפיתוח הכלכלי־חברתי בישראל. המחבר טוען כי המעבר מחזון פיתוח אוניברסלי, שתכליתו הייתה ליצור מעמד בינוני רחב שיחבוק את כל מגזרי החברה, למודל פיתוח של צמיחה בלתי שוויונית, עומד בבסיס ההשלמה העולה בשני העשורים האחרונים עם אי־שוויון בחברה הישראלית ועם חוסר הנכונות להקצות את המשאבים הדרושים לצמצום הפערים החברתיים.

מרסלו וקסלר רואה בקיומו של חינוך ממלכתי שהוא בבעלות ובאחריות המדינה תנאי הכרחי להענקת חינוך איכותי על בסיס שוויוני. מאמרו דן בגילויי הפרטת החינוך בישראל הכוללים, לדוגמה, הקמת בתי ספר ייחודיים מעין־פרטיים במימון ציבורי, פתיחת אזורי הרישום ואוטונומיה בית ספרית, וכן הוא מצביע על הנזקים החינוכיים והחברתיים של ההפרטה. המחבר מייחס את הפרטת החינוך לגישות ניאוליברליות הרווחות כיום לא רק בישראל, והמחילות על מערכת החינוך כללי התנהלות ואתוס ניהולי שמקורם בעולם העסקים.

מאמרה של סילביה טסלר־לזוביק סוקר תמורות מרכזיות בישראל לגבי מימוש הזכות לשוויון של תלמידים עם מוגבלויות לסוגיהן. השינוי מתרחש דרך מגמת ההתנערות מגישה פטרנליסטית כלפי אנשים עם מוגבלויות, ושילובם במסגרות חברתיות תחת בידודם במסגרות נפרדות.

* אוניברסיטת תל־אביב

תמורות אלו התחוללו בעיקר בעקבות חקיקה, עתירות לבג"ץ, והמלצות "ועדת מרגלית" על מתן עדיפות לשילובם של תלמידים עם צרכים מיוחדים בבתי ספר רגילים. מסקנת הכותבת היא כי חרף ההתקדמות עדיין יש מקום רב לשיפור, בעיקר במגזרים הערבי והבדואי שבהם יש מחסור בתשתיות ובכוח אדם מקצועי לצורך טיפול בתלמידים עם מוגבלויות.

את המאמר האחרון בשער הראשון כתבה עורכת הקובץ הפנה גולן-עגנון. המחברת טוענת כי לאפלייתם של תלמידים ערבים בישראל על גילויה השונים יש שלושה מקורות: אפליה בתקצוב; חוסר ייצוג הולם לערבים בהנהלת משרד החינוך, דבר המביא להדרתם של ערבים משותפות בהליכים של קבלת החלטות; ואפליה בתוכני הלימוד שאיננה מאפשרת לתלמידים ערבים להתוודע לתרבותם.

את המאמר הפותח את השער השני, "איך מלמדים?", כתבה לאה שקדיאל. שם המאמר – "פמיניזם וחינוך: חשיפת הפער המגדרי המוכחש – מנוף לצמצום כל הפערים הנלווים" – מרמז לתזה של המחברת, הטוענת כי עיצוב תכנית עבודה חינוכית ברוח הפמיניזם כהשקפת עולם כוללת, יביא בהכרח לא רק לצמצום פערים מגדריים, אלא גם לצמצום פערים מעמדיים, עדתיים ואחרים בחינוך ובהכרה בכללותה.

במאמרה "הוויכוח על שיטות הוראת הקריאה בראייה של הפדגוגיה הביקורתית" דנה חגית גור בתנועת המוטטלת בין שיטות מקובלות של הוראת הקריאה, וטוענת כי בכל אחת מהשיטות הללו ילדים עניים נכשלים ברכישת מיומנות הקריאה יותר מילדים מבתיים מבוססים. המחברת טוענת כי שיטות הוראת הקריאה אינן בגדר אסטרטגיות ניטרליות, אלא הן מייצגות השקפת עולם ופילוסופיה חינוכית. יתר על כן, בוויכוח על שיטת הוראת הקריאה היעילה מעורבים אינטרסים כלכליים הקשורים לשוק ספרי הלימוד, מאבקים על יוקרה מקצועית ועוד. המחברת, המסתמכת על גישת הפדגוגיה הביקורתית ומצטטת בהרחבה את עבודתו של פאולו פריירה, טוענת כי הוויכוח והמחקר על זיהוי שיטת ההוראה הראויה מסיטים את תשומת הלב מגורמים חברתיים הקובעים את רמות ההצלחה ברכישת הקריאה. המשתנים הקובעים הצלחה ברכישת קריאה ובלמידים בכלל הם בראש ובראשונה הוראת תכנים בעלי משמעות לעולמם התרבותי של הילדים. כאשר עולמם של הילדים אינו זוכה לייצוג, הם חשים ניכור ומתקשים ללמוד לקרוא. גורם מרכזי נוסף בהצלחת הוראת הקריאה הוא הכשרת מורים ברוח הפדגוגיה הביקורתית-פמיניסטית, והפיכתם למקצוענים רפלקסיביים חדורי אידיאולוגיה שוויונית. המורים חייבים גם להאמין שכל תלמיד יכול ללמוד.

נייר העמדה הקצר של ח'אלד אבו-עסבה הכלול, משום מה, בשער "איך מלמדים?", גורס כי מה שיביטח את תיקון מצבה של מערכת החינוך הערבי הוא הקמתו של מנהל חינוך עצמאי ואוטונומי לחינוך הערבי. אוטונומיה חינוכית, כמו זו של החינוך הממלכתי-דתי והחרדי, תבטא את שאיפת הציבור הערבי לאוטונומיה תרבותית. אולם כדי שזה יתאפשר צריכים, לדעתו, הציבור היהודי והציבור הערבי להסכים לרעיון האוטונומיה התרבותית ולקבוע את גבולות האוטונומיה, את מוסדותיה ואת זיקתם למוסדות השלטון. מאמרה של גליה ולמנסון-לוי "הנשרה וניתוק של נוער ממערכת החינוך – אפשר גם אחרת" חותם את השער השני. המאמר מתמקד בניתוח מאפייניה של תכנית היל"ה המופעלת על ידי היחידה לקידום נוער במשרד החינוך במטרה להקנות השכלה לנוער שנשר/הונשר

ממערכת החינוך הפורמלית. טענתה המרכזית של המחברת, הבוחנת את התכנית דרך הפריזמה של הפדגוגיה הביקורתית, היא שתכניות המבקשות לתת לנוער מנותק הזדמנות להשתלב בחברה באמצעות רכישת השכלה חרף נשירתם/הנשירתם ממערכת החינוך הפורמלית יכולות לפעול בו־זמנית הן לשימור מעמדם השולי של בני הנוער בחברה והן לשילוב חברתי וצמצום פערים. המחברת מדגימה את טענתה זו תוך בחינת מיקום התכנית במשרד החינוך, בחינת מבנה התכנית ודרכי הפעלתה, והתבוננות בדפוסי הקשר בין מורים לבין בני הנוער המשתתפים בתכנית.

השער השלישי – "מה לומדים ומה לא לומדים?" – המחזיק שלושה מאמרים, הוא החלק החלש והמאכזב בספר. מאמרו של רמזי סולימאן "על זהותם הלאומית והאזרחית של הפלסטינים אזרחי ישראל" עוסק בסתירה הקיימת בין זהותם הלאומית והאזרחית של הפלסטינים אזרחי ישראל ובין האופן שבו הרוב היהודי והמיעוט הפלסטיני תופסים את זהויות הללו. המחבר טוען כי הפלסטינים הישראלים מצליחים לטפח גאווה לאומית במדינה שאיננה מכירה בקיומם הלאומי תוך שימוש במנגנון פסיכולוגי של מידור בין זהות הלאומית לבין זהות האזרחית, וזהויות המתעמתות זו עם זו.

מאמרו של אילנה יונה וגליה זלמנסון-לוי "גם וגם – תכניות הלימוד בקדמה" מספר בקצרה את תולדות בית הספר הייחודי "קדמה" בירושלים, ומתאר את התפיסה החברתית-חינוכית המנחה את התנהלותו. בית הספר, הממוקם בשכונת מצוקה המאוכלסת בעיקר בבני עדות המזרח, שואף להעניק לילדי השכונה הזדמנות לרכוש חינוך עיוני ברמה גבוהה, הזדמנות החסומה בפניהם לעתים קרובות כשהם מנסים להיקלט בבתי ספר עיוניים סלקטיביים. "קדמה" מקבל את כל התלמידים הפונים אליו, ללא מיון, ופועל ברוח של חיבור לקהילה, לתרבותה ולמסורותיה, ומתוך אמון ביכולתם של תלמידים המגיעים אליו עם חסרים עמוקים להגיע להישגים לימודיים. המאמר מביא תמליל ראיונות עם שבעה מורים, ומן הראיונות עולה אופן יישומם של העקרונות המנחים את בית הספר כפי שהם באים לביטוי בעמדותיהם ובדפוסי עבודתם של המורים ובקשריהם עם התלמידים.

מאמרו של מאיר בוזגלו "מזרחיות, מסורת, כור היתוך – עיון פילוסופי-פוליטי" חותם את האסופה. המאמר פותח ברפלקסיה על מושג המזרחיות ומעלה את הטענה כי מדיניות כור היתוך לא ביטלה את ההבדלים בין מזרחים לאשכנזים אלא יצרה אותם והעניקה למושג "מזרחי" ממד של פריפריאליות גיאוגרפית ומעמדית. המחבר דן גם בייחודה של ההווה היהודית המסורתית של בני עדות המזרח, השונה מן האוניברסליות הקרטזית מחד גיסא, ומן המסורתיות האשכנזית שנתפרדה לחילוניות, להרדיות, לרפורמה ולקונסרבטיביות מאידך גיסא. בחלקו האחרון של המאמר מנתח המחבר טקסטים, בעיקר משל מעצבי מדיניות הטיפוח, המבטאים להערכתו באופן הטוב ביותר את מדיניות כור היתוך בחינוך על הסטריאוטיפים השליליים של התלמיד בן עדות המזרח, של משפחתו, ושל תרבותו.

לכל אחד משלושת שערי הספר יש "פתיח" הכולל לעתים נתונים מדגמיים על פרמטרים שונים של אי-שוויון, לעתים סדרת שאלות בנושא השוויון, ולעתים קטע ספרותי כמו זה של סמיה שרקאוי "שמש לא מסתירים ברשת". את האסופה חותם שירו של מהמוד דרוויש "תעודת זהות" תכליתם של פתיחים אלו אינה ברורה; הם אינם מהווים "מוטו" של השער, והמאמרים הכלולים בכל שער אינם מנסים להשיב על מרבית השאלות שנוסחו.